

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.31>
УДК 343.14

Оксана Степанівна Мазур
кандидат юридичних наук, доцент,
головний спеціаліст відділу захисту інтересів дітей
та протидії насильству

E-mail: mazur_o18@ukr.net

Київська обласна прокуратура

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Розглянуто поняття, види та сутність спеціальних знань в кримінальному процесі, доказове значення результатів їх застосування у досудовому розслідуванні та судовому розгляді. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини з питань призначення судової експертизи, як однієї з основних форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, судовий експерт, судова експертиза, практика Європейського суду з прав людини.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється постійним збільшенням використання спеціальних знань в кримінальному процесі, зміні відповідного законодавства щодо підстав проведення експертизи та систематична констатація Європейським Судом з прав людини порушення прав гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод в кримінальних провадженнях під час застосування спеціальних знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про використання спеціальних знань в кримінальному процесі висвітлювали Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, А. В. Іщенко, В. К. Лисиченко, В. М. Махов, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, Н. І. Клименко, В. В. Ціркаль, В. Ю. Шепітько, О. О. Ейсман та інші науковці.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження практики Європейського суду з прав людини, в якій відображено застосування спеціальних знань в кримінальному процесі, а також визначення впливу експертиз на процес доказування порушень вимог закону при їх призначенні та проведенні.

Викладення основного матеріалу. Як відомо, завданнями кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений,

жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України) (далі – КПК України).

Процес збирання доказів передбачає здійснення сторонами кримінального провадження певних послідовних дій, таких як: збирання доказів, фіксація доказової інформації, вилучення та збереження доказів для їх подальшого дослідження; оцінка й використання отриманих доказів у ході доказування у кримінальному провадженні та інші.

Серед перелічених у ст. 93 КПК України шляхів збирання доказів сторонами кримінального провадження, є такі, що потребують використання спеціальних знань, а саме: витребування та отримання висновків експертів та проведення за участю спеціаліста інших процесуальних дій. При цьому висновок експерта є самостійним джерелом доказів.

Спеціальні знання в кримінальному провадженні використовуються при розслідуванні будь-яких кримінальних правопорушень, але їх поняття КПК України не містить, тому цим питанням було присвячено багато наукових праць. На жаль, висновки науковців щодо сутності спеціальних знань законодавець досі не відобразив.

Так, на думку В. Г. Гончаренко, у кримінальному процесі спеціальні знання характеризуються як знання й навички, отримані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, використовувані визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для розв'язання за певною процедурою процесуальних завдань [1, с. 24].

В. Ю. Шепітько під «спеціальними знаннями» визначає систему наукових даних (відомостей) або навичок об'єктивного характеру, отриманих у результаті вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному рівню [2, с. 11].

О. В. Бишевець, досліджуючи поняття спеціальних знань, зробила наступні висновки:

1) спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють обізнані особи (експерти і спеціалісти) у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і відповідно до норм кримінального процесуального законодавства використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального провадження;

2) основним завданням використання спеціальних знань у ході проведення слідчих (розшукових) дій є сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні предметів і документів яке здійснюється, насамперед, шляхом застосування необхідних технічних засобів і способів;

3) метою використання спеціальних знань є отримання доказів у кримінальних провадженнях, яке досягається спеціалістом шляхом надання допомоги слідчому в застосуванні експертно-криміналістичних методів і засобів при збиранні, вивченні (дослідженні), перевірці, оцінці та використанні доказів [3, с. 192].

Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень слідчі мають справу з різними слідами злочинної діяльності та речовими доказами. Але вони можуть бути і не традиційними для криміналістики, і слідчому буде недостатньо його юридичної освіти для правильної підготовки та організації слідчої дії, виявлення та оцінки всіх обставин, які мають значення для кримінального провадження. В такому випадку потрібно залучати спеціаліста для проведення відповідної слідчої (розшукової) дії.

Завдання спеціаліста полягає в тому, щоб на підставі своїх знань він сприяв слідчому у виявленні та вилученні слідів злочину, предметів і документів, що можуть бути речовими доказами у кримінальному провадженні, і з цієї метою брав активну участь у процесуальній дії. Вже на етапі проведення слідчої дії спеціаліст допомагає слідчому здійснити попереднє дослідження виявлених об'єктів з метою, визначення в них ознак і властивостей, що мають доказове значення у кримінальному провадженні, водночас не завдаючи шкоди їм, не змінюючи їх стану та маючи на увазі, що в майбутньому для поглибленого дослідження таких об'єктів може бути призначено судову експертизу.

Використання різних форм спеціальних знань у кримінальному судочинстві обумовлено їх різним доказовим значенням у досудовому розслідуванні та судовому розгляді [4].

Так, згідно з ч. 1 ст. 71 КПК України, спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних та інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. В той же час експертом, відповідно до ст. 69 КПК України, теж є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, але на відміну від спеціаліста експерту доручається проведення дослідження об'єктів, явищ та процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення та надання висновку з питань, які виникають у кримінальному провадженні [5]. Відмінність цих фахівців і в тому, що експертом у кримінальному провадженні може бути виключно особа, яка крім спеціальних знань має ще й право на проведення експертизи згідно із Законом України «Про судову експертизу».

Як вже зазначалось, відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, висновок експерта в кримінальному провадженні є процесуальним джерелом доказів, який не є обов'язковим для особи або органу, який здійснює провадження, і не має наперед встановленої доказової сили (ч. 2 ст. 94, ч. 10 ст. 101 КПК України). Хоча, останнє правило, слідчими, прокурорами та суддями виконується рідко, особливо, коли це стосується судово-медичних експертиз, які проводяться обов'язково відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК України. Тобто такі висновки, здебільшого, покладаються в обґрунтування обвинувачення та постановлення вироку.

Тому, для сторони обвинувачення, вкрай важливим є дотримання процесуальних вимог, які висуюються з точки зору допустимості такого доказу, як висновок експерта до всіх етапів експертизи з початку її призначення експертизи, до проведення та оформлення її результатів. Але, на

практиці, знайти висновок експерта, що відповідає всім вимогам процесуального законодавства, дуже складно.

Іноді допускаються серйозні порушення законодавства, як при призначенні, так і під час проведення судових експертиз. Такі порушення допускаються слідчими, прокурорами, суддями та експертами. А це може негативно позначитися на результатах розслідування, а також порушувати права та законні інтереси осіб, які притягаються до відповідальності.

Так, наприклад, на практиці для проведення експертизи щодо встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень слідчий або прокурор виносить постанову. Слідчий має спочатку направити потерпілого до експертної установи для проведення медичного обстеження на предмет наявності тілесних ушкоджень, їх локалізації та ступеня, за результатами якого видається відповідний акт. У подальшому такий акт додається до постанови слідчого, прокурора про призначення судово-медичної експертизи. З цією постановою слідчий звертається до експертної установи, яка видавала акт, і вона ж, на підставі цієї постанови проводить експертизу і видає стороні обвинувачення висновок експерта щодо ступеня тілесних ушкоджень.

Слід зазначити, що дуже часто зустрічаються такі випадки, особливо під час проведення судово-медичних експертиз, коли експерт не проводить жодних досліджень, не знайомиться з матеріалами кримінального провадження, а переписує у висновок експерта дані судово-медичного обстеження. А такий висновок, як джерело доказу, може ставитись під сумнів.

На жаль, зустрічаються й такі ситуації, коли слідчий, під час формулювання питань експерту, неправильно склав їх, а експерт, в свою чергу, по-іншому не міг відповісти і це вже помилка процесуального характеру у висновку експерта. Такий висновок експерта, як відомо, суд може відхилити у судовому рішенні.

Дуже часто процесуальні помилки виникають коли експерти починають самостійно збирати докази, а вони відповідно до діючого законодавства, не мають права цього робити. Або експерту дає вказівку в своїй ухвалі суддя, взяти які-небудь дані з матеріалів провадження.

Але найгірша ситуація, коли судова експертиза, наприклад, взагалі призначається незаконно і такі дії суттєво порушують права та законні інтереси осіб. Такі особи починають оскаржувати подібні дії суду у вищих інстанціях без результату, а потім звертаються до Європейського суду з прав людини як до останньої інстанції в пошуках правди та компенсації від держави за свої порушені права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

Так, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Заїченко проти України» (№ 2) від 06.07.2015 суд встановив окрім інших порушень, порушення п. 1 ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканість» Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Заявник скаржився на примусове поміщення його до психіатричної лікарні у зв'язку із незаконним призначенням судово-психіатричної експертизи судом.

Як відомо, адміністративні справи, зазвичай, Європейський суд не розглядає. Але, такі справи розглядаються, коли покарання за адміністративне правопорушення є настільки тяжким для людини, що його можна прирівняти до кримінального покарання, наприклад, всі випадки позбавлення особи свободи.

Тобто, після судового рішення по адміністративній справі, яке дійсно оскарженню не підлягає, розглядається цивільний позов про відшкодування матеріальної і моральної шкоди. Це рішення підлягає оскарженню у апеляційному і Верховному судах. І якщо в цих судах права людини не відновлені, особа може звернутися до Європейського суду з прав людини.

Так, згідно з матеріалами справи «Заїченко проти України» (№ 2), у липні 2009 року Дніпропетровський окружний адміністративний суд отримав від заявника кілька листів, в яких містилися надзвичайно образливі зауваження на адресу суддів, у провадженні яких перебували ініційовані ним справи.

У зв'язку з цими листами секретар суду склав протокол про адміністративне правопорушення, в якому зазначалось, що заявник висловлює свою неповагу до суду. Того ж дня, вивчивши матеріали справи і заслухавши заявника, суд (для встановлення осудності заявника) призначив стаціонарну судово-психіатричну експертизу. Зазначена експертиза мала проводитися у відділенні судово-психіатричних експертиз Дніпропетровської обласної клінічної психіатричної лікарні (далі – психіатрична лікарня). Суддя посилався на ст. 20 Кодексу України про адміністративні правопорушення та ст. 21 Закону України «Про психіатричну допомогу». У постанові зазначалося, що вона оскарженню не підлягає. Заявника доправили до психіатричної лікарні.

Наступного дня, психіатрична лікарня повідомила суд, який призначив експертизу, що не може провести судово-психіатричну експертизу відповідно до постанови суду, оскільки в матеріалах справи відсутні будь-які відомості, що його характеризують, що прямо передбачено законом. Заявника було випущено з лікарні, а жодних документів щодо стану його психічного здоров'я, складено не було. Тим не менш, через 14 днів міліція затримала та доставила заявника до психіатричної лікарні, де він провів двадцять п'ять днів.

Заявник оскаржив цю постанову суду, стверджуючи, зокрема, що постановою порушувала його право на презумпцію психічного здоров'я та що такого виду постанови не було у переліку постанов, які суд має право ухвалювати згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення. Заявник також посилався на положення в оскаржуваній постанові, що ця постанова не підлягає оскарженню, як на ще один приклад її незаконності та сваволі суду.

Але Апеляційний адміністративний суд скасував вищезазначену постанову та закрит провадження у справі на тій підставі, що її не належить розглядати у порядку адміністративного судочинства, а Вищий адміністративний суд України повернув касаційну скаргу заявника на апеляційну ухвалу, як подану з порушенням процесуального строку. З огляду на це, заявник звернувся до Європейського Суду з прав людини.

Європейський суд частково задовольнив позов заявника. Посилаючись, зокрема, на ст. 5 Конвенції, він дійшов висновку, що поміщення, а також три-

мання заявника у психіатричній лікарні у відповідні періоди були неправомірними. Так, суд вважав, що відповідач діяв у порушення презумпції психічного здоров'я заявника. Більше того, зазначена лікарня мала право тільки на проведення судово-психіатричної експертизи осіб, які тримаються під вартою, тоді як заявник на час подій під вартою не тримався. Суд також зазначив, що хоча проведення експертизи заявника було призначено рішенням суду, лікарня могла відмовитися її проводити. Проте, у задоволенні позову заявника у частині відшкодування моральної шкоди було відмовлено.

Європейський Суд зазначив, що у цій справі єдиною підставою поміщення заявника до психіатричної лікарні були сумніви судді щодо стану психічного здоров'я заявника, які впливали з образливих та грубих висловів заявника щодо інших суддів. Суддя призначив стаціонарну психіатричну експертизу заявника, що означало поміщення його до психіатричної лікарні на строк до 30 діб, без отримання попереднього медичного висновку та за відсутності у матеріалах справи будь-яких медичних або інших документів, які б обумовлювали таке рішення.

Європейський Суд також надав ваги тому факту, що обставини справи не свідчили про невідкладність. Так, заявник добровільно з'явився до суду та не виявляв будь-якої агресивної поведінки. Хоча, законодавством України передбачено інші форми судово-психіатричних експертиз, які передбачають менше втручання, наприклад, амбулаторне обстеження або експертиза під час судового засідання, жоден з цих варіантів не розглядався.

Більше того, Європейський Суд констатував існування прогалини у відповідному національному законодавстві. Хоча застосовні положення національного законодавства передбачають доволі конкретні гарантії щодо судово-психіатричних експертиз, які проводяться в рамках кримінального або цивільного провадження, проведення таких експертиз в рамках адміністративного провадження фактично залишається не врегульованим (п. п. 98-101) [6].

Отже, Європейський Суд дійшов висновку що примусове тримання заявника у психіатричній лікарні не відповідає вимогам п.п «е» п. 1 ст. 5 Конвенції, тобто право на свободу та особисту недоторканість заявника було порушено.

Висновки. На жаль, така практика не поодинокі і багато наших громадян в результаті порушення їх прав, в тому числі, пов'язаних із застосуванням спеціальних знань, звертаються до Європейського Суду, а це завдає великої шкоди державі. По-перше: це погано впливає на імідж держави на міжнародній арені, а по-друге: завдає значних збитків державному бюджету, адже Європейський Суд зобов'язує державу-відповідача, в разі констатації порушення прав людини, передбачених Конвенцією, виплатити справедливую сатисфакцію, яка зазвичай становить декілька тисяч євро.

Таким чином, проаналізувавши теоретичні та різні практичні аспекти використання спеціальних знань в кримінальному процесі, можна дійти висновку, що ці знання є вкрай важливими для процесу доказування та виконання завдань кримінального провадження, але слідчому, прокурору,

судді та експерту слід уникати порушень вимог діючого законодавства, оскільки це може призвести до негативних наслідків.

Перелік посилань

1. Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. № 2 (9). С. 22-34.
2. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 11-18.
3. Бишевец О. В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 187-193.
4. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні: проблемні питання. URL: <http://nndes.org.ua/news/item/68>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Заїченко проти України» (№ 2) від 06.07.2015 (Заява № 45797/09). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87#Text.

References

1. Honcharenko, V. H. (2007). Special knowledge: genesis, subject, levels, forms of use in proof. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. No. 2 (9). P. 22-34. (in Ukrainian).
2. Shepitko, V. Yu. (2014). Problems of using special knowledge through the prism of modern criminal justice in Ukraine. *Forensic examination*. No. 1. P. 11-18. (in Ukrainian).
3. Byshevets, O. V. (2015). The use of special knowledge in evidence in criminal proceedings. *Bulletin of criminal proceedings*. No. 2. P. 187-193. (in Ukrainian).
4. The use of special knowledge in criminal proceedings: problematic issues. Retrieved from: <http://nndes.org.ua/news/item/68>. (in Ukrainian).
5. Criminal Procedure Code of Ukraine as of April 13, 2012 No. 4651-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. (in Ukrainian).
6. Decision of the European Court of Human Rights in the case of Zaichenko v. Ukraine No. 2 as of 06.07.2015 (Application form No. 45797/09). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87#Text. (in Ukrainian).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ В КОНТЕКСТЕ ПРАКТИКИ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

О. С. Мазур

В статье рассмотрены понятие, виды и суть специальных знаний в уголовном процессе, а также их доказательственное значение в досудебном расследовании и судебном разбирательстве. Проанализирована практика Европейского суда по правам человека по вопросам назначения судебной экспертизы.

Задачами уголовного судопроизводства является обеспечение быстрого, полного и беспристрастного расследования и судебного разбирательства с тем, чтобы каждый, кто совершил уголовное правонарушение, был привлечен к ответственности в меру своей вины, ни один невиновный, не был обвинен или осужден, ни одно лицо не было подвержено необоснованному процессуальному принуждению, и чтобы к каждому участнику уголовного судопроизводства была применена надлежащая правовая процедура.

Акцентируется внимание, что среди перечисленных в Уголовном процессуальном кодексе Украины путей сбора доказательств сторонами уголовного производства, есть такие, которые требуют использования специальных знаний, а именно: истребование и получение заключений экспертов и проведения при участии специалиста других процессуальных действий. При этом заключение эксперта является самостоятельным источником доказательств.

Специальные знания в уголовном судопроизводстве используются при расследовании любых уголовных правонарушений, но Уголовный процессуальный кодекс Украины не определяет их понятия, несмотря на то, что вопросу было посвящено много научных трудов. К сожалению, выводы ученых о сути специальных знаний законодатель до сих пор не отразил.

Рассмотрены примеры практики при назначении и проведении судебных экспертиз и факт нарушения закона, допускаемые при применении специальных знаний.

На основе анализа теоретических и различных аспектов использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве сделан вывод о крайне важном значении специальных знаний для процесса доказывания и выполнения задач уголовного судопроизводства. На примере решения Европейского суда по правам человека обращается внимание на недопустимость в работе следователя, прокурора, судьи нарушений требований действующего законодательства, поскольку это может привести к негативным последствиям.

Ключевые слова: специальные знания, специалист, судебный эксперт, судебная экспертиза, практика Европейского суда по правам человека.

THE USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

O. Mazur

The article discusses the concept, types and essence of special knowledge in criminal proceedings, as well as their evidentiary value in pre-trial investigation and trial. It is analyzed the practice of the European Court of Human Rights on the appointment of a forensic examination.

The objectives of criminal proceedings are to ensure a prompt, complete and impartial investigation and trial so that everyone who has committed a criminal offense is prosecuted to the best of his/her own fault. In addition, an innocent person is accused or convicted, no person is exposed, unjustified procedural coercion, and that due process is applied to each participant in criminal proceedings.

It is emphasized that among the ways of collecting evidence by the parties to criminal proceedings listed in the Criminal Procedural Code of Ukraine, there are those

that require the use of special knowledge, namely: requesting and obtaining expert conclusions and carrying out other procedural actions with the participation of a specialist. At the same time, the expert opinion is an independent source of evidence.

Special knowledge in criminal proceedings is used in the investigation of any criminal offenses, but the Criminal Procedure Code of Ukraine does not define its concept, despite the fact that many scientific works have been devoted to the issue. Unfortunately, the legislator has not yet reflected the conclusions of scientists about the essence of special knowledge.

It is considered examples of practice in the appointment and conduct of forensic examinations and the fact of violation of the law, when applying special knowledge.

Based on the analysis of theoretical and various aspects of the use of special knowledge in criminal proceedings, a conclusion is made about the extremely important value of special knowledge for the process of proving and fulfilling the tasks of criminal proceedings.

On the example of the decision of the European Court of Human Rights, attention is drawn to the inadmissibility of violations of the requirements of the current legislation in the work of an investigator, prosecutor, judge, since this can lead to negative consequences.

Key words: special knowledge, specialist, forensic expert, forensic examination, case law of the European Court of Human Rights.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.32>

УДК 343.141

Поліна Євгенівна Антонюк
кандидат юридичних наук,
професор кафедри криміналістики та судової медицини

ORCID 0000-0003-1269-6992

E-mail: polinusla@meta.ua

Вадим Валерійович Пясковський
кандидат юридичних наук, доцент
професор кафедри криміналістики та судової медицини

ORCID 0000-0001-7954-1018

E-mail: pwwadd@gmail.com

Національна академія внутрішніх справ

**ПИСЬМОВЕ ПОЯСНЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА В СИСТЕМІ
ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ДОКАЗІВ НА ДОСУДОВОМУ
РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ**

У статті розкривається значення та роль письмового пояснення спеціаліста як відображення результатів застосування ним спеціальних знань